

УДК 574:911.2

МУДРАК О.В., ВОРОНА Є.І., КИРИЛЮК Л.М.

ПРИРОДООХОРОННІ ОБ'ЄКТИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ, ХАРАКТЕР І ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РОЗПОДІЛУ У ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ РАЙОНАХ

З метою збереження біологічного й ландшафтного різноманіття 54 країни-члени Європейської Економічної Комісії ООН 25 жовтня 1995 року в м. Софії на магістерській конференції “Довкілля для Європи” підписали програму й визначили стратегію створення Пан-європейської екологічної мережі. Згідно цієї програми, яку підписала й Україна, екомережа, є комплексною багатофункціональною природною просторовою системою, до якої входять природні біотичні елементи (особини, популяції, види, біоценози), абіотичні елементи (екотопи), екосистеми, частково змінені та деградовані ландшафти або їх елементи, пов'язані між собою функціонально й територіально, що вимагають збереження або відновлення, в тому числі невиснажливого використання.

Україна має надзвичайно багату й різноманітну біоту і, простягаючись з півночі на південь на 893 кілометри утворює чотири зони: мішаних лісів, широколисто-лісову, лісостепову й степову. Україна, займаючи менше 6% площі Європи, володіє не менше 35% її біорізноманіття (3,5 тис. асоціацій рослинних угруповань, де до Зеленої книги віднесено 126 рослинних угруповань). Причиною цього є розташування її території на перехресті багатьох природних зон, шляхів міграції представників флори й фауни, існування водної екосистеми Дніпра та значної кількості природних ландшафтів (206). За цим показником вона поступається лише Франції. Багатство біорізноманіття в Україні збільшується в такій послідовності: луки, болота, плавні, степи, ліси. На території нашої держави живуть представники більш ніж 70 тис. таксонів, з них флора – понад 25 тис. видів (гриби і слизовики – 15 тис., водорості – 4 тис., лишайники – 1 тис., мохи – 800 і судинні рослини - 5,1 тис.), фауна – понад 45 тис. видів (комахи – 35 тис., членистоногі без комах – 3,4 тис., черви – 3,2 тис. тощо). До Червоної книги занесено 511 видів рослин (12% дикоростучої флори) і 382 види тварин.

Європейські експерти вважають, що Україна розташована в тій частині Європи, де щільність генетичного різноманіття коливається в інтервалі 23-430 умовних одиниць. З цього приводу 20.09.2000 р. Верховною Радою був прийнятий Закон України “Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки”. Суттю цієї програми є пропозиції щодо зміни структури земельних угідь за рахунок зменшення частки оброблюваних земель та поступове зростання площі природоохоронних територій та об’єктів з 4,16% до 10,4% від площі держави до 2015 року, а також об’єднання більшої їх частини екологічними коридорами, близькими до широтного (вздовж ландшафтно-кліматичних зон) і меридіонального (вздовж основних річок) напрямків [6,9]. На нашу думку, до екомережі доцільно віднести землі природоохоронного, рекреаційного, оздоровчого й історико-культурного призначення, лісового та водного фондів, в тому числі радіоактивно забруднені землі, землі сільськогосподарського призначення і запасу (підтоплених, перезволожених, підкислених, засолених, кам’янистих й еродованих, продуктивність яких знизилася до “екологічного порогу” з перспективою їх ренатуралізації, особливо цінних деградованих екотопів і різноманіття, для проходження різних стадій відновлюваних сукцесій з метою відновлення природних фітоценозів та зменшення фрагментації екосистем) [5].

Помітне місце у цій програмі відводиться Вінницькій області, яка поряд з Дніпропетровською, Київською, Кіровоградською й Харківською областями має найменший природно-заповідний фонд (ПЗФ). Він становить 0,89% від загальної площі її території або 23863,27 га. Для області є вкрай необхідним розробка науково-обґрунтованої схеми розбудови екомережі, де були б виділені ключові території (екологічні еталонні ядра, деякі об’єкти ПЗФ та їх буферні зони), сполучні території (природні коридори, екостабілізуючі зони й паузи), буферні території, які забезпечують охорону ключових та сполучних територій від шкідливих зовнішніх впливів. Звичайно не стоять осторонь цієї проблеми науковці держави та області, зокрема [1, 3, 4, 6, 7, 8, 9].

Матеріали та методи досліджень. Об’єктом дослідження є природні комплекси природоохоронних територій. Для їх пізнання використано матеріали облікових документів та звітів про наукові дослідження, літературні й картографічні джерела та власні натурні дослідження, а також довідники й каталог ПЗФ Вінницької області. Визначено кількість і площу об’єктів й територій ПЗФ різних категорій за фізико-географічним районуванням області, досліджено та проведено картографування сезонних трофічних шляхів міграції парнокопитних ссавців.

В процесі дослідження використано описові, польові, порівняльні, експериментальні, аналітичні, експедиційні, картографічні, біологічного моніторингу методи.

На сьогодні існує ряд підходів запропонованих вченими з питань формування елементів екологічної мережі. Серед таких слід відзначити геоботанічний (за розташуванням ботанічних областей, провінцій, районів), містобудівний (за розташуванням елементів селитибних ландшафтів), гідрологічний (за басейновим принципом), агроекологічний (збереження елементів біологічного й ландшафтного різноманіття в агроландшафтах). Проте, на наш погляд, ці дослідження мають суттєвий недолік. В них, не вироблена єдина структурна модель, що може широко застосовуватись для різних територій,

відсутні критерії та методико-методологічні підходи, а також консолідований обсяг даних й інформації. В цих розробках, як правило, розглядаються елементи екологічної мережі або в контексті розподілу за адміністративними районами (табл. 1), або “прив’язуються” до перспективних екологічних евкоридорів

Таблиця 1.

Розподіл об’єктів ПЗФ, археологічних та історичних пам’яток Вінницької області за адміністративним поділом

Назва адміністративної одиниці	Природоохоронні території						Заповідні урочища	Основні археологічні пам’ятки	Визначні та пам’ятні місця	Разом
	Загальнодержавного значення			Місцевого значення						
	Заказники	Пам’ятки природи	Парки пам’яток садово-паркового мистецтва	Заказники	Пам’ятки природи	Парки пам’яток садово-паркового мистецтва				
Барський	-	-	-	2	8	1	1	2	2	16
Бершадський	1	-	-	2	9	-	1	-	1	14
Вінницький	1	-	-	3	25	1	2	9	3	44
Гайсинський	1	-	-	-	10	-	1	20	2	34
Жмеринський	1	-	1	2	11	4	1	1	4	25
Іллінецький	2	-	-	1	3	-	-	17	2	25
Калинівський	-	-	-	2	1	1	-	2	2	8
Козятинський	1	-	-	1	5	-	1	6	1	15
Крижопільський	-	-	-	2	1	-	1	-	1	5
Липовецький	-	-	-	1	4	-	-	1	2	8
Літинський	2	1	-	1	5	-	2	5	2	18
Мог.-Подільський	3	3	-	5	16	2	-	21	4	54
Мур.-Куриловецький	-	-	1	4	4	3	3	-	2	17
Немирівський	2	-	1	5	3	1	4	25	4	45
Оратівський	-	-	-	3	1	-	1	4	-	9
Піщанський	1	1	-	5	2	-	-	4	1	14
Погребищенський	-	-	-	2	4	2	-	3	1	12
Теплицький	-	-	-	2	8	-	-	4	1	15
Тиврівський	-	-	-	2	8	1	1	8	2	22
Томашпільський	-	-	1	2	4	2	-	5	4	18
Тростянецький	1	-	2	5	11	-	5	7	3	34
Тульчинський	1	-	1	9	4	-	-	10	6	31
Хмільницький	1	1	2	1	1	-	3	5	3	17
Чернівецький	-	1	-	2	3	-	1	4	2	13
Чечельницький	1	2	-	2	2	-	-	5	2	14
Шаргородський	-	-	-	1	5	3	1	1	4	15
Ямпільський	2	1	-	-	8	-	1	7	4	23
м. Вінниця	-	-	2	-	6	4	-	-	7	19
Разом	21	10	11	67	172	25	30	176	72	584

широтного та меридіонального напрямів, які були названі, але їх точне положення на топографічній основі для кожної області України не визначено. Разом з тим майже не звертається увага на “прив’язку” елементів екомережі до фізико-географічних областей та районів. Для території Вінницької області ми

пропонуємо загальний аналіз такого розподілу та шляхи його вдосконалення. При цьому основним положенням при формуванні екологічної мережі Вінницької області з позицій фізико-географічного районування має стати принцип репрезентативності, який був відсутній при створенні територій і об'єктів ПЗФ.

Результати досліджень. Проведений аналіз розподілу ПЗФ показує нерівномірність розміщення його об'єктів, як у кількісному складі, так і за категоріями в адміністративних районах Вінницької області. Слід зазначити, що в зв'язку з великим антропогенним навантаженням, за останні два століття ландшафти області зазнали докорінних змін. В їх структурі переважають аграрні та селитебно-промислові ландшафти, площа лісів зменшилася з 70% до 12,8% території. У природному стані залишились натуральні ділянки вздовж річок, деякі неосушені болота, торфовища з рідкісними типами відкладів торфу, різнорідні морфологічно й літологічно вершини горбів, багаті на ерозійні й карстові форми рельєфу, древні форми рельєфу з виходами на поверхню глини, вапняків, крейди, гіпсу, пісковиків, гранітів, де фрагментарно збереглась лісова, степова, лучна і водно-болотна рослинність та рудеральні угруповання, площі яких становлять до 5% від території області [2,3].

Територія Вінницької області, згідно фізико-географічного районування (ФГР) Поділля, проведеного Л. Воропай у 1982 році належить до Дністровсько-Дніпровської провінції, яка включає 5 фізико-географічних областей до складу яких входять 16 фізико-географічних районів [2]. Малозабезпеченими районами області до складу яких входять об'єкти ПЗФ є північні та східні, а саме на півночі – Уланівський (2 об'єкти, площею 40,01 га), Погребищенський (1 об'єкт – 780 га) та Плисківсько-Оратівський (8 об'єктів, площею 430,35 га). На території Самгородсько-Липовецького району хоч і знаходиться 15 об'єктів ПЗФ, проте їх площа складає лише 169,92 га. Ідентична ситуація в Крижопільському ФГРі, де кількість об'єктів 19 проте вони займають площу лише 758,41 га. В межах Джулинсько-Гайворонського фізико-географічного району (ФГР) територій, що охороняються лише 5 при площі 67,44 га. Низькі показники по цьому району залежать також і від загальної площі, адже в межах області розташована лише частина Джулинсько-Гайворонського району, те ж саме стосується і Погребищенського району. При великій кількості об'єктів ПЗФ (20 та 31) залишаються малими за площею території у Вінницько-Дашівському та Жмеринському районах (відповідно їх площа становить 571 та 569,17 га). Кількість об'єктів ПЗФ та їх площі в інших районах краще забезпечують репрезентативність у збереженні природних комплексів. Разом з тим спостерігається нерівномірність розташування об'єктів за категоріями. Переважна більшість (147) об'єктів є ботанічними заказниками та пам'ятками природи загальною площею 12680,51 га. Найбільш прийнятними для збереження ландшафтів є ландшафтні заказники (15) та заповідні урочища (30) загальною площею 932,4 га. При великій кількості (65) гідрологічних заказників та пам'яток природи площа їх залишається досить малою 603,61 га. Кількість лісових, загальнозоологічних, орнітологічних, гідрологічних, геологічних й комплексних заказників та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва досить велика, як за кількістю, так і за площею та нерівномірністю розташування у фізико-географічних районах.

Крім того, нами було досліджено і проведено картографування сезонних трофічних шляхів міграції копитних тварин в межах області: зубр європейський

(*Bison bonasus*), лось (*Alces alces*), олень шляхетний (*Cervus elaphus*), далекосхідний плямистий олень (*Cervus nipon*), дика свиня (*Sus scrofa*), козуля (*Capreolus capreolus*). Як показали дослідження, у оленів та козулі спостерігаються невеликі переходи в радіусі 5-15 км. Інші види перекочують на значно більші відстані. Так, окремі особини зубра європейського зустрічались за 160 км від місця постійного мешкання. Кочівлі тварин спостерігаються в осінній та весняний період і пов'язані зі зміною кормової бази в окремих лісових урочищах та на прилеглих агроландшафтах. Важливу роль у кочівлі ссавців відіграє і фактор неспокою. Загалом шляхи кочівлі цих тварин пролягають долинами річок, балками, ярами, вздовж лісосмуг. Ці території виступають екологічними коридорами, поєднуючи між собою окремі заповідні лісові урочища й дачі. Місця переходів тварин сформувались протягом сотень років і залишаються постійними. При цьому тварини долають перешкоди у вигляді річок, автомобільних й залізничних шляхів з великим навантаженням транспорту.

Наші дослідження показують, що можна виділити декілька основних кочових шляхів, які проходять через область. Один з них простягнувся з північного заходу (Хмельницька область) на південний схід (Одеська область). Його умовно можна провести лінією Хмельник – Шпиків – Вапнярка – Рудниця. Інший зі сходу (Черкаська область) на захід (Хмельницька область) по лінії Дашів – Брацлав – Шпиків – Джурин – Копайгород – Ялтушків. Поряд з кочовими шляхами регіонального рівня виділяються невеликі переходи в межах двох-трьох адміністративних районів. Такі шляхи мають колоподібну або лінійну форму. Окремі шляхи мають інтерактивний характер, вони лінійні, невеликі за протяжністю і можуть не з'єднуватись з іншими. Такими є шляхи кочівлі між “Буго-Деснянською” й “Турбівською” лісовими дачами, північніше м. Вінниці та між селами Гопчиця й Ширмівка Погребищенського району. Їх напрямком пов'язаний з розташуванням лісових урочищ та болотних ділянок. При зміні чисельності окремого виду, кочові шляхи можуть змінюватись. Так, при збільшенні чисельності субпопуляції зубра європейського, спочатку лінійний шлях кочівель перетворився на колоподібний. Часто окремі ділянки є частиною декількох кочових шляхів. На перетині 2-4 шляхів утворюються вузли – місця тимчасової концентрації окремих видів, які приурочені до окремих великих за площею лісових масивів. Переходи тварин спостерігаються на всій площі лісових урочищ. Такими є вузли в урочищах поблизу населених пунктів Дашева, Вапнярки, Шпикова. Мала ширина та невелика площа урочищ утворюють колоподібні вузли, де переходи тварин ідуть вузькою смугою. До таких можна віднести вузли поблизу села Ометинці, смт. Брацлав і Копайгород. Мережа утворена шляхами переходів копитних тварин області не збігається з природними коридорами, які визначаються гідрологічною мережею (субмеридіальні – Дністровський, Бузький), ні з коридорами поширення фітоценозів (широтні – Галицько-Слобожанський, Степовий). Таким чином, шляхи кочівлі копитних тварин та місця їх перетину (вузли) слід розглядати як окремі природні коридори поширення біологічного (генетичного, популяційно-видового) різноманіття регіонального й локального рівня та враховувати при формуванні регіональних і локальних екомереж.

Висновки. Виходячи з викладеного вище, при формуванні регіональних й локальних елементів екомережі доцільне виділення великих за площею територій, що забезпечуватимуть збереження ландшафтного та біологічного різноманіття.

При більш детальному обстеженні території області виділено окремі ділянки, що можуть ввійти до складу екомережі як еталонні ядра, природні коридори, буферні зони, зони відтворення (стаціонарної і тимчасової рекреації) та окремі інтерактивні елементи. До складу елементів цієї мережі на державному, регіональному та локальному рівнях, крім загально визначених, пропонується включити такі території:

- у межах Уланівського, Самгородсько-Липовецького, Погребищенського ФГРів, для з'єднання природних коридорів, що розташовані річками-притоками басейну Дніпра і Південного Бугу виділити зони відтворення на витоках річок: Гнилоп'ять, Гуйва, Постолова, Десна, Рось, Роська, Соб (території вододілів). З метою розширення території природних ядер, створити ряд об'єктів ПЗФ на межі Самгородсько-Липовецького, Погребищенського ФГРів;

- у межах Хмільницького ФГРу, річкою Південний Буг, прилеглих лісових масивах і антропогенізованих територіях створити національний природний парк “Подільське Полісся”, площею 46 тис. га, включивши до нього, як окреме ядро загальнозоологічний заказник загальнодержавного значення “Згарський” на річці Згар. Цей парк буде складатися з трьох основних частин “Хмільницької дачі”, частини “Летичівської долини” в межах Вінницької області і “Побузького Полісся”. Це ніби три “екологічні коридори”, які будуть об'єднувати заповідні території, що вже створені. Парк буде знаходитись не тільки в межах Хмільницького, а й Вінницько-Дашівського ФГРів. В цьому парку доцільним буде створення селекційного центру, використовуючи сучасні біотехнології, для відтворення, відлову й переселення субпопуляції зубра європейського, кількість особин якого вже становить 117 голів з ареалом мешкання 32 тис. га [4];

- у межах Гнівансько-Гайсинського ФГРу на р. Південний Буг спроектувати регіональний ландшафтний парк (РЛП) “Середнє Побужжя” (як природне ядро), площею 6,5 тис. га. В якому будуть охоронятися виходи кристалічних порід на поверхню річки Південний Буг (пороги), дубово-грабові асоціації, ділянки степової та водно-болотної рослинності [4];

- у межах Жмеринського ФГРу створити РЛП “Рів”, площею 2 тис. га для збереження біологічного різноманіття водно-болотних угідь, а також виділити зону відтворення для з'єднання природних коридорів, що проходять річками-притоками басейну р. Дністер та Південний Буг (вододільні території);

- у межах Вінницько-Дашівського ФГРу виділити природні коридори р. Соб та її притоки для міграції біокомпонентів між районами, що розміщені північніше та південніше, а також як окремі інтерактивні елементи шляхів кочівель копитних тварин. Особливо цінним для збереження в цьому районі буде популяція реліктового виду водяного горіха плаваючого (*Trapa natans*), площею майже 2 га;

- у Бершадському ФГРі включити до природних коридорів басейни річок Тростянець і Дохна (притоки річки Південний Буг);

- у Джулинсько-Гайворонському ФГРі включити до природного коридору ріку Удич (притока річки Південний Буг);

- у Крижопільському ФГРі виділити зони відтворення між річками-притоками басейнів р. Південний Буг та Дністер. Ці території є природними коридорами для кочівлі копитних ссавців. На межі Бершадського, Крижопільського, Піщансько-Савранського районів, як природне ядро

проектується національний природний парк (НПП) “Південне Поділля”, де будуть охоронятись плакорні еталонні ділянки асоціації мішаних дубових і дубово-грабових лісів;

- у межах Ямпільсько-Придністровського ФГРу по долині й терасах ріки Дністер та його приток, як природні ядра, створити об’єкти ПЗФ – РЛП “Південно-Подільські Товтри”, де будуть охоронятися унікальні ландшафти Подільських Товтр, та на межі з Могилів-Придністровським ФГРом – РЛП “Мурафа” (долина р. Мурафа та її приток), площею 3,5 тис. га;

- у межах Могилів-Придністровського ФГРу, крім згаданих вище, спроектувати, як природне ядро РЛП “Дністер”, площею 18 тис. га (вапняки утворюють мальовничі каньйони – Дністерський і Лядівський, стінки, різні форми вивітрування, геологічні розрізи, печери), де будуть охоронятися асоціації дубових лісів кизилкових з дуба звичайного й природно-степової рослинності [4].

Виділення згаданих територій та взяття їх під охорону надасть можливість зберегти природні ділянки в межах всіх ФГРів, забезпечивши збереження цілісності унікальних (мальовничих) ландшафтів і природних екосистем в межах Східного Поділля.

1. Гудзевич А.В. Природно-заповідна Вінниччина. – Вінниця: Консоль, 2002. – 128 с.
2. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
3. Заповідне Поділля: Краєзнавчі нариси / За ред.: Денисика Г.І., Любченка В.Є.: Вінниця: Тезис, 2000. – 104 с.
4. Мудрак О.В., Поліщук В.С., Ворона Є.І., Осадчук І.С. Природно-заповідна мережа Вінницької області та шляхи її оптимізації // Зб. наук. праць Вінницького держ. аграрн. у-ту. – Вип. 12. – Вінниця, 2002. – С. 50-67.
5. Мудрак О.В. Обґрунтування необхідності розбудови екологічної мережі Вінницької області // Зб. наук. праць Вінницького держ. аграрн. у-ту. – Вип. 17. – Вінниця, 2004. – С. 84-92.
6. Національна доповідь України про гармонізацію життєдіяльності суспільства у навколишньому природному середовищі / Відп. кер. розробки В.Я. Шевчук. - К., 125 с.
7. Парчук Г., Мовчан Я. Європейська екомережа та досвід формування національних екомереж у країнах Європи // Розбудова екомережі України. – К., 1999. – С. 2-6.
8. Попович С., Стеценко М. Перспективи оптимізації природно-заповідного фонду України // Розбудова екомережі України. – К., 1999. – С. 53-55.
9. Шеляг-Сосонко Ю.Р., Дудкін О.В., Коржнев М.М., Аксьом О.С. Українська національна екологічна мережа – як складова частина Пан-європейської Екологічної Мережі // Національна екологічна мережа – як складова частина Пан-європейської екологічної мережі. – К. – С. 3-20.

The essay is developed to the actual questions of the construction of the optimal net of Vinnitsa region nature preserve stock as the part of the general Ukrainian and general European ecological net. The essay deals with the peculiarities of the distribution of nature preserve stock of Vinnitsa region to physical-geographical region and districts, it also gives the ways of the improvement of the ecological net.